

ЗА ДВЕ ПРОБЛЕМНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ И МЯСТОТО ИМ В СЪВРЕМЕННИЯ ПОЛСКИ ЕЗИК

Лилия Кънчева (ПУ „Паисий Хилендарски“)

В статъе обръща се внимание на форму, значение и место плюсквамперфекта (czas zaprzyszly) и прошедшего кондиционала (tryb warunkowy nierzeczywisty/czas przeszly trybu przypuszczajacego) в польском языке. Сделана попытка установить причины низкой фреквентности этих двух членов глагольной системы в современном языке; ищутся ответы на вопросы, связанные с их формальной и семантической близостью. Выводы основаны на грамматиках и исследованиях с начала XIX-ого века до наших дней. Эти выводы могут послужить начальным этапом изучения тенденций к изолированию сложных форм от системы польского спряжения.

The paper deals with the form, meaning and place of the Pluperfect, often called the Past Perfect (czas zaprzyszly), and the Past Conditional (tryb warunkowy nierzeczywisty/czas przeszly trybu przypuszczajacego) in Polish. An attempt has been made to determine the causes for the low frequency of these two members of the contemporary verb system, as well as to find answers to the questions concerning their formal and semantic closeness. The conclusions are based on grammars and surveys from the beginning of the 19th century to present and could be considered as a first step towards the study of tendencies connected with isolation of complicated forms from the system of Polish verb conjugation.

Обект на вниманието ни в тази статия ще бъдат две глаголни форми, принадлежащи на категориите време и наклонение в полския език. Става въпрос за т. нар. *czas zaprzyszly* (на който в българския език отговаря т. нар. минало предварително време/плюсквамперфект) и *tryb warunkowy nierzeczywisty/czas przeszly trybu przypuszczajacego*¹ (минал кондиционал). Веднага възниква въпросът защо „проблемни“? Първата и най-очевидна причина тези форми да бъдат определени като такива е фактът, че те едновременно и съществуват, и не съществуват в съвременния полски език. Съществуват, защото в почти всяка граматика могат да бъдат открити като членове на глаголната система, а не съществуват, защото, реално погледнато, носителите на полския език не си служат с тях, дори нещо повече – съвременният поляк е изгубил езиковото си чувство за ситуацията, в която да бъдат употребени. И двете форми се характеризират от изследователите като редки, присъщи на книжовния език. В тази статия ще се опитаме да потърсим възможните причини за рядката употреба на т. нар. *czas zaprzyszly* и *tryb warunkowy nierzeczywisty/czas przeszly trybu przypuszczajacego* и да си отговорим на въпроса съществува ли връзка между тях. За целта първо ще предложим обща характеристика на всяка от тях, а след това ще потърсим това, което ги обединява.

¹ Двата термина се отнасят към един и същи тип форми, причината за паралелното им съществуване се корени в различните акценти на значението, които отделните автори поставят.

CZAS ZAPRZESZY / PLUSQUAMPERFECTUM
(МИНАЛО ПРЕДВАРИТЕЛНО ВРЕМЕ, ПЛУСКВАМПЕРФЕКТ)

Приемаме, че формите на плусквамперфекта (нататък Пл) се образуват от лична форма на минало време на пълнозначния глагол и от старото минало деятелно причастие на спомагателния глагол *być* (равняващо се на 3 лице минало време *był*) в съответния род (такова е становището напр. на Ковалска 1976, Клеменшевич 2001, Токарски 2001 и др.), напр. *pisalem był, pisalesz był, pisał był* и т.н. По въпроса за историческия път, който тази форма е изминала, преди да се установи в този си вид, мненията на изследователите не са единни. На този проблем обаче няма да се спираме подробно в статията с оглед на поставените цели. Словоредът на двете части на сложната форма се е установявал с течение на времето, като още от новополския период преобладава тенденцията спрегаемият, пълнозначният глагол да предшества спомагателния, което личи и от предложените примери. Що се отнася до вида на глаголите, които могат да образуват плусквамперфектни форми, според повечето автори няма ограничение в употребата на глаголи от свършен и от несвършен вид, но примерите с глаголи от втория вид са значително по-редки и се изчерпват главно със случаите на употреба на модалните глаголи *chcieć, mus, mieć* с *zwyknąć* (а от тези четири най-често срещаният е *mus*) (по въпроса вж. напр. Маурер 1960, Байерова 1964, Ковалска 1976). Пл в развоя си има и е имал пълна парадигма от форми, въпреки че прави впечатление по-честата употреба на третолични форми, което според А. Ковалска се обуславя от факта, че Пл в определен период се е използвал предимно в разкази за отминали събития, в които разказвачът не е участвал (вж. Ковалска 1976: 69).

Значението на Пл предизвиква най-малко спорове. Още първите граматични са долавяли относителния характер на плусквамперфектните форми, но ясна подялба на абсолютни и относителни времена се извършва едва в граматиките след втората половина на XIX век. За разлика от българския Пл полският Пл не се характеризира с резултативен нюанс (или поне никой от полските изследователи не го включва в значението му). Значението на Пл се определя като минало действие, предхождащо друго минало действие. Често обаче в граматиките може да се срещне като функция на Пл възможността да изразява отдавна минали действия. За тази възможност пишат Ю. Мучковски, Я. Лукомски, Р. Копенс, З. Клеменшевич, И. Байерова, Ст. Бонба, М. Банко и др. (вж. Мучковски 1836; Лукомски 1866; Копенс 1903; Клеменшевич 2002; Байерова 1964; Бонба 1991; Банко 2004). За пръв път тази функция на Пл е била подложена на критика от П. Семенко с основание, че „всяко минало време, независимо отдавна ли е минало, или току-що, е просто минало време и нищо повече от това“ (Семенко 1852:13). Вторият изследовател, който не приема възможността Пл да изразява неотносителни действия, случили се много отдавна, е А. Малецки. Той твърди, че „минали събития, макар и датиращи отпреди векове, не изразяваме с минало предварително време, ако не са представени като по-стари от нещо в другото изречение, което се е случило след тях. Не може например да се каже: *Sokrates zjednal był*

sobie sławę mędrca (макар и да е живял в древни времена)² (Малецки 1906: 199). А. Грапен пък смята, че тази употреба изчезва още през XVIII в. и се среща по-скоро в говоримия, отколкото в книжовния език (вж. Грапен 1951). А. Ковалска изразява мнение, сходно с това на А. Малецки. Тя гледа на твърдението, че формите на Пл изразяват или отдавна минало действие, или действие, което предхожда друго минало действие, като свеждане до една и съща функция (вж. Ковалска 1976). За още една функция пише М. Банко. Именно тя предизвиква интерес с оглед на разглежданния проблем. Според М. Банко Пл се използва и „в сложни условни изречения, организирани около съюзите *gdyby*, *jeśliby*, *jeżeliby*, за да подчертае, че условието, за което става дума в подчиненото изречение, не се е изпълнило и в резултат на това действието, за което става въпрос в главното изречение, не се е състояло, напр.: *Gdyby był doczekał do dwunastej, uwagi jego z pewnością nie uszedłby nie pozbawiony znaczenia wypadek* (В. Jasiński, *Pałę Paryż*); *Przecież mógł był nie zginąć, gdyby nie siedział w tych przeklętych Puławach* (J. Iwaszkiewicz, *Sława i chwała*)⁴² (Банко 2004: 94).

Проблемът за принадлежността на Пл като активен член на полската глаголна система датира още от началото на новополския период. Още О. Копчински (вж. Копчински 1817 и др.) определя три времена в полския език, като отрича съществуването на Пл, но въпреки големия авторитет на автора малцина споделят това мнение. При все че намират място за Пл в темпоралната система на полския език, повечето граматични споменават за рядката употреба на това време и го определят като второстепенно (за главни времена са приемани сегашно, минало и бъдеще време) или като подвид на минало време. Още от началото на XIX в. се откриват и забележки, че употребата му не е задължителна, тъй като в много случаи може да бъде заменено от минало време, без това да наруши смисъла (вж. напр. Якубович 1823; Мучковски 1836), а по-късно вече се говори, че заместител на Пл могат да бъдат някои наречия, означаващи предходност, в комбинация с минало време от глаголи от свършен вид (вж. Щайн, Завилински 1920). В по-новите граматични от 80-те години насам все по-рядко може да се срещне информация за Пл, а ако се споменава това време, то се подчертава, че формите му почти не се използват. Не липсват и единични мнения, че Пл не е изчезваща форма в съвременния полски език. Кр. Писаркова смята, че резерватът, в който тя се пази, е условното наклонение. Изявителните форми и семантиката, носена от тях, обаче са се изгубили (вж. Писаркова 1972). Ст. Бонба също е на мнение, че Пл съществува в полския език. Според автора Пл е излязъл от употреба единствено от разговорния език, докато в публицистичния и художествения стил продължава да функционира като вид маниер, имащ за цел прида-

² Този тип изречения, в които глаголната форма с *-ł* е ориентирана около съюз или частица, завършващи на *-by*, от типа *Gdybym wiedziała, Obyś miał rację*, представляват проблем за полското езикознание от гледна точка на принадлежността им към категорията наклонение. Разглеждани са или като форми на условно наклонение, или като форми на изявително наклонение. Очевидно М. Банко отрежда място за тях в изявителното наклонение, докато авторите на *Морфология* (вж. *Морфология* 1999) смятат, че този тип комбинации са зависими от контекста варианти на условното наклонение (за повече подробности вж. пак там: 186).

ване на тържественост или архаичност на езика (вж. Бонба, Валчак 1992). Безспорно Пл е изчезнал напълно от разговорния език, но в публицистичния и художествения стил фреквентността му също е изключително слаба.

В крайна сметка днес изследователите в по-голямата си част са единни в мнението, че Пл в съвременния полски език е станал стилистичен дублет на миналото време, който придава на изказа преди всичко архаичност, но също така може да е маркер за тържественост, приповдигнатост или шеговитост. Някои автори, като А. Ковалска (вж. Ковалска 1976), допускат, че употребата на Пл е осезателно редуцирана в новополския период, и то още в неговото начало – от осемдесетте години на XVIII в. Други, като И. Байерова (вж. Байерова 1964), изтеглят тази граница малко по-късно – на прелома между XVIII и началото на XIX в. Може да се предполага, че в началото на новополския период Пл все още не е представлявал изцяло стилистичен вариант на миналото време, но функциите му вече са били силно стеснени. Постепенно тези функции се поемат от определени типове синтактични конструкции, от лексикални средства, които преди това са изпълнявали ролята на допълнителни редундантни показатели на предходността, от обикновеното минало време, образувано от глаголи от свършен вид, от причастни конструкции и др.

TRYB WARUNKOWY NIERZECZYWISTY / CZAS PRZESZŁY TRYBU PRZYPUSZCZĄCEGO (МИНАЛ КОНДИЦИОНАЛ)

Полският кондиционал има две форми – синтетична и аналитична. Синтетичната форма се образува от старото минало деятелно причастие (което в полското езикознание е прието да се нарича *псевдопричастие*) и частицата *-by* плюс лични окончания. Частицата *-by* е подвижна (*pisalbym zdanie; zdanie bym pisał*). Аналитичната форма на кондиционала се състои от спомагателния глагол *był*, към който се добавя морфемата *-by* и личните окончания плюс псевдопричастие (*byłbym pisał*). По-рядко формите на аналитичния кондиционал се образуват от синтетичните условни форми плюс спомагателния глагол *był* в постпозиция (*pisalbym był*). Интерес за нас представляват аналитичните форми на условното наклонение, наричани от едни *минало условно наклонение* (противопоставено на неминалото условно наклонение), а от други – *нереално условно наклонение* (противопоставено на т. нар. потенциално условно наклонение). А. Ковалска пък предлага противопоставянето между двата вида форми да изглежда по този начин: *темпорално немаркирано условно наклонение*–*темпорално маркирано условно наклонение* (вж. Ковалска 1976: 111). Както отбелязват някои изследователи (вж. Ковалска 1976: 114; Байерова 1964: 97), формите от типа *byłby pisał* започват усилено да се разпространяват в новополския период. Въпреки това в някои граматика и учебници от XIX и XX в. продължават да се представят като образец формите от типа *pisalby był*, характерни за по-старите периоди на полския език (вж. напр. Шерочински 1859: 103; Клеменшевич 2001: 101). Други пък дават и двата вида форми като паралелни (вж. напр. Малецки 1863: 138). Първият, който дава като пример новите форми, е Д. Лазовски (вж. Лазовски 1848:

223). Като образцов за съвременния полски език А. Ковалска смята, че трябва да се приема типът *byłby pisał* (вж. Ковалска 1976: 116).

Относно семантиката на тези форми не може да се каже, че съществуват големи противоречия. Разликата в двете наименования, които отделните изследователи дават на формата, е по-скоро привидна, тъй като опира до различния акцент в значението, поставен при избора на наименованието. Я. Дешкевич още през 1846 г. обръща внимание на тези форми, като поставя въпроса, след като желателното, условното и съединителното наклонение могат да се отнасят само за бъдещето, как тогава да се интерпретират формите като *obym był dufal, jeślibym był gadal, dufalbym był, byłbym dufal*. Авторът обаче прозорливо долавя носеното от тях значение, като уточнява, че тези форми възникват по образец на Пл в изявително наклонение и „не означават нищо друго освен разликата, която се явява между *по-малката* и *по-голямата сигурност*, между бъдеще несвършено и бъдеще свършено време“ (курсив мой – Л. К.) (Дешкевич 1846: 290). На въпроса, дали тези форми имат нещо общо с формите на плюсквамперфекта, ще обърнем внимание малко по-късно в тази статия.

В академичната *Морфология* се поставя въпросът за това, дали съществуват темпорални противопоставяния в полското условно наклонение. Авторите са на мнение, че „в рамките на условното наклонение не съществуват темпорални опозиции: разликата между формите на т. нар. сегашно време и т. нар. минало време (*przyszędłby – byłby przyszędł*) не засяга категорията време, а модалността. Формите от типа *byłby przyszędł* изразяват винаги нереализирана възможност, хипотетична ситуация, за която говорещият знае, че в действителност не се е състояла“ (Морфология 1999 : 186). Това дава основание на авторите да ги определят като *formy trybu przypuszczającego nierzeczywistego* (форми на нереално условно наклонение) и да ги противопоставят на формите от типа *przyszędłby*, които също се отнасят за хипотетична ситуация, но не съдържат информация за нереализирането на тази хипотетична възможност. В модалната опозиция в рамките на категорията наклонение тези форми (*przyszędłby*) представляват немаркиран член, като могат да бъдат употребени както в потенциално осъществими хипотетични ситуации, така и в невъзможни ситуации. Те носят наименованието *tryb przypuszczający potencjalny* (потенциално условно наклонение) (по въпроса вж. пак там: 186). Мнението си по този въпрос дава и М. Банко (вж. Банко 2004). Той разделя двата вида условно наклонение на *неминало* и *минало* като паралелни на вече срещнатите определения *потенциално* и *нереално*. Авторът не приема твърдението на някои изследователи, които определят „неминалото“ условно наклонение като „сегашно“ (такава постановка изразява Ст. Шобер 1968: 241), тъй като неминалите форми на условното наклонение не служат само за изразяване на „сегашни“ събития, т.е. едновременни с момента, в който или за който говорим, а напротив – те могат да се отнасят както за миналото, така и за настоящето и бъдещето. В този случай „неминал“ означава „такъв, който не е единствено минал“, докато миналите форми се отнасят само за минали събития (вж. Банко 2004: 96). Причината формите на „неминалото“ условно наклонение да могат да

изразяват и реализуеми, и нереализуеми условия М. Банко вижда във факта, че „миналите форми са редки и книжовни“ (Банко 2004: 161). Това, как да бъдат интерпретирани, решава контекстът и ситуацията, напр.:

Gdyby policja nas szukała, toby nas dawno znalazła – нереално наклонение
Gdyby policja nas teraz poszukała, toby nas łatwo znalazła – потенциално

наклонение

Gdyby policja nas była szukała, toby nas znalazła – нереално наклонение
Gdyby policja tu przyszła, toby nas znalazła – двузначно изречение

Както се вижда от примерите, интерпретацията може да зависи и от избора на лексикални средства (*dawno, teraz*) или от времето на глагола в подчиненото изречение (минало~минало предварително).

Потенциалното условно наклонение се представя също и от изречения, в които става дума за много малко вероятни, а дори и невъзможни събития, напр. *Gdybym był tobą, postąpiłbym inaczej*. Според М. Банко „критерий, различаващ потенциалното от нереалното наклонение, не е житейската вероятност нещо да се случи, а това, дали условните обстоятелства теоретично могат да се реализират в един от възможните (въображаемите) светове“ (Банко 2004: 161). И тъй като говорещият може да си представи ситуацията, в която би станал друга личност, затова този пример се приема за потенциално условно наклонение.

Интересна е позицията на А. Ковалска. Тя прави преглед на миналите условни форми още от старополския период и стига до извода, че тези форми имат примарна и секундарна функция. Примарната им функция е да определят времето на условното наклонение, а именно да го отнесат към миналото. Секундарната функция, която развиват по-късно, е да означават нереализуеми условия. В примарната си функция тези форми винаги е можело да бъдат заместени от атемпоралните форми за условно наклонение (вж. Ковалска 1976: 118). Според авторката именно възможността едните форми (маркираните) винаги да бъдат заменени от другите (немаркираните) е довела до ситуацията в новополския период (който по принцип се характеризира с обща тенденция към отстраняване на сложните форми от системата на езика³) сложните форми на миналия кондиционал в примарната си функция да станат редундантни, следователно и по-редки. С времето двойносъставната форма става все по-неудобна за носителите на езика и повтаря съдбата на полския плюсквамперфект – придобива факултативен и предимно книжовен характер. Според А. Ковалска сложните форми на условното наклонение в своята секундарна функция да изразяват нереални условия са се запазили и до днес. Причината за това е, че в условни изречения употребата им помага да се избегне двузначността и уточнява смисъла на изказването. Например, ако вземем изречение от типа *Gdybym zachorował, nie poszedłbym do pracy*, употребата на атемпоралното условно наклонение не би изразила прецизно опозицията между

³ Да не забравяме, че това е и периодът, в който Пл все по-категорично започва да губи позициите си в полската темпорална система.

реалността (отнесеност към бъдещето) и нереалността (отнесеност към миналото) на условието (по въпроса вж. Ковалска 1976: 116–122).

Според нас е трудно да се прокара рязка граница между тези две функции на т. нар. минал кондиционал, тъй като всяко условие, което е отнесено към *миналото*, погледнато от настоящия момент, е *нереализуемо*, т.е. двете функции се препокриват. В този смисъл смятаме, че и двата термина, които в случая съществуват за едно и също явление, са условни и еднакво приемливи. Що се отнася до фреквентността на сложните форми на кондиционала в съвременния полски език, повечето автори са склонни да признаят, че употребата им е рядка, служи за стилистични цели и е характерна предимно за книжовния език (вж. напр. Косеска-Тошева 1977: 52, Банко 2004: 161).

След като разгледахме общите характеристики на плусквамперфекта и миналия кондиционал, следва да потърсим това, което ги обединява. Интересни възможности по този въпрос ни предлага статията на Кр. Писаркова (вж. Писаркова 1972). Според авторката полският Пл не е изчезваща форма и „резерватът, в който миналата предварителна форма се пази и изпълнява съществени задачи, е именно и преди всичко условното наклонение“ (Писаркова 1972: 183). Тук Кр. Писаркова има предвид формите от типа *byłbym zrobił*, наречени минало условно наклонение, за които тя твърди, че са образувани от формите на минало предварително време и частицата *by*, напр.: „*Byłbym się pomylił*“ със значение „щях да се объркам, за малко да се объркам, съществувала е възможност за грешка“ (пак там: 183). Три са според нея случаите, в които в условно наклонение би следвало да се употребят плусквамперфектните форми: 1. Като сигнал за прецизно разграничаване на опозицията между действие, възможно в бъдещето – *może bym zrobił*, и нереално действие, което някога е било възможно, но не се е осъществило в миналото – *może bym był zrobił*. Формата *może bym zrobił* е омонимна, може да изпълнява и двете функции, но също така е и двузначна; 2. За изразяване на възможно, но несъстояло се действие: *Byłbym się zabił! Byłbym zadzwonił!* (‘за малко да се убия, малко оставаше да..., щях да се убия’); 3. Като сигнал, че действието, което е било възможно и желано (със значение ‘трябваше’), е трябвало вече да се случи: *Byłbyś to zrobił!* (вж. пак там: 184). Що се отнася до последния случай, то той се свързва с факултативна повелителна функция на тези форми и поставя интересни въпроси, които биха били тема за отделна статия. Трябва да се съгласим с А. Ковалска, която възразява срещу тази постановка, като доказва, че приликата между двете сложни форми е само привидна, тъй като Пл сигнализира действие, предхождащо друго минало действие, което не може да се каже, че влиза в семантичната характеристика на миналия кондиционал. Още повече че формите от типа *pisalby* също имат прилика с формите на минало време на същия глагол, но никой не ги определя като минало време на условното наклонение. Друг довод, който авторката изтъква в подкрепа на становището си, е, че докато за формите на Пл е характерно, че се образуват предимно от глаголи от свършен вид, то за формите на т.нар. минал кондиционал няма такива ограни-

чения – те се образуват напълно равнопоставено както от свършени, така и от несвършени глаголи.

Общите черти между полския плюсквамперфект и миналия кондиционал се очертават преди всичко в предполагаемите причини за изчезването им от езика. Първата и най-очевидна причина е тенденцията, характерна за новополския период, към опростяване на системата на спрежението, изразяваща се най-вече в изолирането на сложни глаголни форми, каквито например са Пл и миналият кондиционал. Второ, и двете форми са имали слаба семантична изразителност, което е довело до факултативната им роля в езика – изявителният Пл изразява по-ясно логическата връзка и последователността между две минали действия, но до него се прибъгва рядко и в повечето случаи формата се замества с минало време на глаголи от свършен вид (или с други езикови средства от различен характер); формите на миналото условно наклонение (*byłbym pisał*) също служат за по-прецизно разграничаване на семантиката (между реално осъществимото условие и желаното, но нереализирано условие, отнасящо се за минал период), но съвременният език отново предпочита немаркираните в опозицията форми на атемпоралното условно наклонение (*pisalbym*). Трето, както Пл стои встрани от темпоралната система поради относителния си характер, така и миналият кондиционал стои встрани от модалната система поради специфичната си семантика. Четвърто, ако се приеме мнението на М. Банко, според когото Пл при определени условия в комбинация със съюзите *gdyby*, *jeśliby*, *jeżeli* също има способност да изразява нереални условия, отнесени към минал момент, то това би означавало, че една от функциите на Пл се покрива с функциите на миналия кондиционал.

Изводите в тази работа имат предварителен характер. Те са направени въз основа на граматиките и изследванията, обхващащи новополския период и най-вече съвременния полски език. Тези изводи могат да придобият по-категоричен характер, ако се проследи историческият развой на двете форми. Много интересни перспективи предоставя и идеята в изследването да бъде включена съпоставителна част между българския и полския език, в която да се проследят преводните еквиваленти на тези две интересни и поставящи множество въпроси глаголни форми.

БИБЛИОГРАФИЯ

Байерова 1964: I. Bajerowa. *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Wrocław, 1964.

Банко 2004: M. Bańko. *Wykłady z polskiej fleksji*. Warszawa, 2004.

Бонба 1991: S. Bąba. Czas zaprzeczony. // *Język polski*, 1991, LXXI, 3–5, 312–313.

Бонба, Валчак 1992: St. Bąba, B. Walczak. *Na końcu języka. Poradnik leksykalno-gramatyczny*. Warszawa, Poznań, 1992.

Грапен 1951: H. Grappin. Un emploi du prétérit antérieur en vieux polonais. // *RES (Revue des études slaves)*, 27, 1951, 136–144.

Дешкевич 1846: J. Deszkiewicz. *Grammatyka języka polskiego*. Rzeszów, 1846.

Клеменшевич 2001: Z. Klemensiewicz. *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*. Warszawa, 2001 (XV доп. издание).

Клеменшевич 2002: Z. Klemensiewicz. *Historia języka polskiego*. Warszawa, 2002.

Ковалска 1976: A. Kowalska. Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -ł w języku polskim // *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*. Katowice, 1976, nr 123.

Копенс 1903: R. Koppens. O czasie zaprzeszłym w języku polskim I. // *Por. Językowy*, rocznik III, 3, marzec 1903, 37 – 41.

Копчински 1817: Корпчыński O. *Grammatyka języka polskiego. Dzieło pozgonne*. Warszawa, 1817.

Косеска-Тошева 1977: Koseska-Toszewa V. Conditionalis a zdanie warunkowe w języku bułgarskim (na tle języka polskiego) // *Kategorie werbalne w języku polskim i bułgarskim*. Warszawa, 1977, 51 – 56.

Лазовски 1848: Łazowski D. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków, 1848.

Лукомски 1866: Łukomski J. *Kurs języka polskiego. Krótka gramatyka polska podług najnowszych zasad nauki. Kurs wstępny. Na klasę I*. Warszawa, 1866.

Малецки 1863: Małecki A. *Gramatyka języka polskiego większa*. Lwów, 1863.

Малецки 1906: Małecki A. *Gramatyka języka polskiego szkolna*. Lwów, 1906.

Маурер 1960: Maurer J. *Das Plusquamperfctum im Polnischen. Slavische Beiträge*, Bd.1. Мьнchen, 1960.

Морфология 1999: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa, 1999.

Мучковски 1836: Muczkowski J. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków, 1836.

Писаркова 1972: Pisarkowa K. Tryb przypuszczający i czas zaprzeszły w polszczyźnie współczesnej (formy i funkcje) // *Język polski*, LII, 1972, 183–189.

Семенко 1852: Semeńko P. *Obraz słowa polskiego i jego odmian*. Poznań, 1852.

Токарски 2001: Tokarski J. *Fleksja polska*. Warszawa, 2001 (III доп. издание).

Шерочински 1859: Sierociński T. *Grammatyka polska. Cz. 2. O składni*. Wyd. 3, Warszawa, 1859.

Шобер 1968: Szober St. *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa, 1968 (X изд.).

Шайн, Завилински 1920: Stein I., R. Zawiliński. *Gramatyka języka polskiego*. Wilno, 1920 (II изд.).

Якубович 1823: Jakubowicz M. *Grammatyka języka polskiego*. Wilno, 1823.